

(המסים בארץ-ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה (634-1099)

Author(s): מ' גיל

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 46 (תש"ם), pp. 268-285

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70047803>

Accessed: 26/11/2011 14:08

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

המסים בארץ-ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה

(634–1099)*

מאת משה גיל

א

סוגיית המסים באסלאם זכתה לדיונים לא-מעטים; חוקרים אחדים אף טרחו לברר כיצד הושפע המיסוי באסלאם מהמסורות והסדרים הקודמים שנהגו בתחום זה בארצות הכיבוש. מן המפורסמות הוא כי הבסיס הרעיוני המרכזי למיסוי שיוטל על הלא-מוסלמים מצוי בקראן, סורה ט (סורת אלתִּיבָה, או אלִּפְּרָאאָה), פסוק כט. שם מוגדרת בפירוש מטרת המלחמה בכופרים בני "עמי הספר" – לאלצם להכנע ולשלם את המס: *قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ... مِنَ الَّذِينَ آتَوْا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ*. הביטוי *عَنْ يَدٍ* = "מן היד" נתפרש באופן משכנע על-ידי מ"י קיסטר: בהתאם ליכלתם או לרווחיהם¹. פירוש זה עדיף על פירושים אחרים, מפני שהוא תואם את המדיניות שהיתה נקוטה למעשה בעת הכיבושים וכן את ההלכה המוסלמית המאוחרת יותר (אף אם לא קיימו אותה תמיד) הקובעת שלוש דרגות לתשלומים של מס־הגולגולת: שלושה-ארבעה דינרים בשנה לעשירים, שניים לבעלי ההכנסה הבינונית, ודינר אחד לעניים (או שווה-הערך של סכומים אלה בדרהמים)².

* עיקרי הדברים שבמאמר זה הוצגו לפני משתתפי כנס החוקרים הבינלאומי על "דת ומישל באסלאם" באוניברסיטת תל-אביב, ביוני 1979; ולפני כנס החוקרים מטעם יד יצחק בן-צבי, "היישוב היהודי בארץ-ישראל בימי הביניים", ירושלים, מארס 1980.

1 ראה: M.J. Kister, "An Yadin", *Arabica*, xi (1964) pp. 272–278; נאמר על פסוק זה שהוא "הורד", משמע נתגלה על ידי אלוהים לנביא מחמד, לפני מסע תבון; ראה קיסטר, שם, עמ' 278. אף-על-פי-כן יש מסורת הקובעת את זמנו לאחר תבון, ראה *אבן قیم الجوزية* *المنار المنيف في الصحيح والضعيف*, *حلب* 1970, עמ' 102 ואילך.

2 את המקורות העיקריים ואת ספרות המחקר על המיסוי באסלאם אפשר לאתר בעזרת המאמרים (I) "Djizya" ו-(I) "Kharādj", שניהם מאת Cl. Cahen, ב-*EP* ומראי-המקום הנספחים אליהם. ראה, למשל, *אצל* *אבן عبدالحکم* *فتح مصر*, הוצאת New Haven 1922, Torrey (להלן: אבן עבד אלחכם), עמ' 152 ואילך, המציין את הסכומים האלה בשם *אסלם*, העבד המשוחרר של עמר. הוא מונה גם חובות אחרות של האוכלוסים הכבושים, כגון: הספקת חטים, שמן ושומן לצבא המוסלמי, וחובת אכסניה בת שלושה לילות ללוחמים. באותו מקום אפשר למצוא גם הטעמה של עקרון תשלום המסים על קרקע מעובדת בהתאם ליכולת.

התקדימים בחצי-האי ערב: על-פי הסדר ההיסטורי נראה שהתקדימים הראשונים היו מכתבי החסות שהעניק מֶחְמַד לישובים בדרום ארץ-ישראל ובצפון חג'אז, — הלא הן האמנות המפורסמות עם תושבי מֶקְנָא, אילת, ואחרים, שנחתמו בעת מסע תְּבֻנָּה. מכתבים אלה והפסוק מהקראן שהובא לעיל יכולים להחשב בסיס רעיוני-משפטי למדיניות של כיבושים ללא השמדה, להבדיל ממה שארע לפני-כן ליהודי אלמדינה. לנורמה זו מיתוסף התקדים של ח'יבֶר; שם אילצו את עובדי-האדמה היהודים ליהפך לאריסים, אבל לא המיתוס. מן העיון בתקדימים האלה נובע באופן ברור שבאותם זמנים, דהיינו בימי מֶחְמַד, לא היתה מדיניות מיסוי קבועה ומוגדרת. יש שהטילו סכום גלובאלי במקום פלוני, בעוד אשר במקום אחר גבו אחוז מסוים מן ההכנסות, מתוצרת השדה, המדגה, או האריגה — כל מקום וסדריו הוא³.

עיראק: השלב הבא בהתפתחות הלכות המיסוי באסלאם משתקף מעדויות על עיראק, בעת הפלישה הראשונה של השבטים אל מעבר לפרת, כאשר נחתם הסכם הכניעה (צֶלַח) בין ח'אלד אבן אלנליד ובין האוכלוסיה היהודית של בבל. לפי אבן סַעַד נחתם אותו צֶלַח "עם צלופא אבן בצפהרא אשר שכן על גדת הפרת, תמורת מס בסך אלף דרהם". אצל טַפְרִי אֲנַחְנו מוצאים אף את תאריך ההסכם, צֶפֶר שנת 12 — מאי 633 — וגם פרטים נוספים על אודות האזורים שעליהם חל ההסכם, ושמות נוספים של מנהיגים יהודים; ואולם הפרט החשוב ביותר שהוא מוסיף הוא כי המס, שלדבריו הגיע לסך 10,000 דינר, היה מס נוסף על הַחֲרִיזָה

3 על ח'יבר ראה *واقدي، مغازي،* מהדורת Jones, לונדון 1966 (להלן: ואקדי), עמ' 634 ואילך. F. Altheim, *Finanzgeschichte der Spätantike*, Frankfurt a. M. 1957, p. 128 העלה רעיון שעל-פיו היה קנין הקרקע בח'יבר בידי מעין אצולה קרקעית יהודית שהתגוררה באלמדינה, עד שבא הנביא והעביר את הקנין לידי המוסלמים. (במלים אחרות: יהודי ח'יבר שהיו מקודם אריסי האצולה היהודית שבאלמדינה נעשו אריסים למוסלמים, ובעצם לא חל שינוי במעמדם.) אבל אין זה אלא ניחוש. ראה את מכתבי החסות למקנא ולישובים האחרים אצל *ابن سعد، الطبقات* מהדורת Sachau, Leiden 1905–1940 (להלן: אבן סעד), (א2), עמ' 28 ואילך; ואקדי, עמ' 1031 ואילך, מסביר את מכתבי הכניעה האלה בפחדם של אנשי הישובים כראותם שהערבים קיבלו את האסלאם; *ماري ابن سليمان، كتاب المجلد*, מהדורת Gismondi, רומא 1899, עמ' 62; *Opus Chron.*, CSCO (Syri), ser. III, t. VII, Leipzig 1910, p. 129, *دحلان، سيرة، القاهرة* 1320, ב, עמ' 375; *البلاذري، فتوح البلدان،* לידן 1894 (BGA VII), עמ' 272; *להלן: בלאדירי* עמ' 59; *المسعودي، تنبيه،* לידן 1894 (BGA VIII), עמ' 272; *ابوعبيد، الاموال، القاهرة* 1353, עמ' 200; *الذهبي، تاريخ الاسلام، القاهرة* 1366 (להלן: ד'הב), א, עמ' 331; *الدياربركي، تاريخ الخميس، القاهرة* 1302, ב, עמ' 127; *ابن عساکر، تاريخ دمشق،* דמשק 1951, (להלן: אבן עסאקר), א, עמ' 421; *ابن الاثير، الكامل في التاريخ، بيروت* 1965 (להלן: אבן אלאثير), ב, עמ' 280; *ابن سيد الناس، عيون الاثر، القاهرة* 1356, ב, עמ' 220; *الطحاوي، المعتمر، حيدر اباد* 1362, א, עמ' 246; *المقریزی، امتاع، القاهرة* 1941, עמ' 467; ראה גם: J. Sperber, "Die Schreiben Muhammads an die Stämme Arabiens", *Mitteilungen d. Seminarsf. orient. Sprachen zu Berlin*, xix (1916), pp. 31–54; A. Musil, *The Northern Hegāz*, New York 1926, p. 114; W.M. Watt, *Muhammad at Medina*, Oxford 1956, pp. 354–361; ח'ז הירשברג, ישראל בערב, תל-אביב תש"ז, עמ' 152–155.

של המלך הפרסי (פֶּסְרָא); סכום זה צריך היה לגבותו בעיקר על-ידי הטלת מס גולגולת בן ארבעה נְרֵה־מִים. ה'חִרְזָה (במקורות אחדים: חִרְזָה) היא ללא-ספק הכרגא שבתלמוד, דהיינו מס הגולגולת הפרסי. אפשר לשער שמיסוי זה, נוסף למס שהיה אצל הפרסים, היה אחד המניעים העיקריים להפרת ההסכם מצד יהודי בבל ולצאתם למלחמה לצדו של מלך פרס⁴.

ב

האזור הביזנטי: אשר למצרים, סוריה וארץ-ישראל, אִנְחָנו מוצאים סעיף הנוגע למסים בכל אחד ממכתבי החסות והסכמי הכניעה שנשתמרו במקורות; ואולם לא נמצא בהם שום פרטים מדויקים בדבר האופן שבו יש להוציא את התשלומים אל הפועל. גם באזור זה אפשר עדיין להבחין בנטיה לגבות סכום גלובאלי בכל ישוב.

הגביה הכוללת: במסורת שנשתמרה אצל אבן עבד אלחכם מצויה ההלכה הבאה: מת אדם בכפר בו מוטלת חובת המס על הכפר (جزيّة مسماة على القرية) ולא על כל פרט לחוד, ולא השאיר יורשים אחריו — תימסר אדמת המס לכפר. ואולם אם היתה הגזיה סכום מסוים לכל ראש, תימסר אדמתו למוסלמים. בהמשך נאמר שם כי עֵמֶר אבן עבד אלעזיז תיקן את התקנה הבאה: יגבו את הגזיה על כל ראש, לא על הקרקע. ושם תוספת: בזאת התכוין לאהל אלד'ימָה (בני החסות, דהיינו היהודים והנוצרים). ביסודו של דבר, אומר הכרוניקאי, נשארה שיטת הגביה מאוכלוסי מצרים (אלקֶבֶט, הקופטים) כאשר היתה כעת שלטון הביזנטים: היו גובים מסים בהתאם לגודל האוכלוסים בכל כפר. הזקנים (عرفاء • ماروت [קרא: מאזוט, מהיווני μελζώνες, רִזְסָה]) היו נקראים להתכנס ולהעריך את שטח האדמה שעיבדו תושבי הכפר. אחר-כך היו מכנסים אסיפה כללית של המחוז (كورة = χώρα); במעמד זה היו מנכים את התרומות לכנסיות ולשאר מוסדות הציבור ואת ההוצאות לשיכון אנשי-הצבא

4 אבן סער, ז' (2), עמ' 121; الطبري • تاريخ • ليدن 1855–1889 (להלן: טברי), א, עמ' 2018 ואילך, 2031 ואילך, 2165 ואילך, 2182 ואילך, 2202 ואילך; בלאדירי, עמ' 242 ואילך, 253, 457; الجاحظ • العثمانية • القاهرة 1955, עמ' 212; البعقي • تاريخ • ليدن 1883 (להלן: יעקובי), ב, עמ' 176; يحيى بن آدم • كتاب الخراج • ليدن 1896, עמ' 34 ואילך; דהבוי, ב, עמ' 5; אבן כתייר, ו, עמ' 343; אבן אלאח'יר, ב, עמ' 384, 392; ياقوت • معجم البلدان מהדורת 1846 Wüstenfeld, Göttingen (להלן: יאקות), א, עמ' 484; البراقى • تاريخ الكوفة • نجف 1968, עמ' 140; השווה (להלן: יאקות), 2, p. 971, n. 4. Caetani, *Annali dell' Islam*, Milano 1905 et sqq., L. Caetani, *Annali dell' Islam*, Milano 1905 et sqq., II (2), p. 971, n. 4. ח'רזָה ובין ח'רזָג' פֶּסְרָא שאצל הסופר בן המאה התשיעית, אבן ח'רזָג'־בֶּה; ראה גם דבריו בעמ' 173. יש להניח שח'רזָג' הערבי אינו אלא כרגא הפרסי-הארמי, ולא χορηγία כמוסכר ב-EP, IV, p. 1030, וראה דעה דומה לשלי אצל M. Henning, "Arabisch ḥarāḡ", *Orientalia*, NS, iv (1935) pp. 291–293. לספירה עדיין משתמש מקור עיראקי במונח טֶסֶק (הוא טֶסֶקָא שבתלמוד) כדי לציין את מס הקרקע, ולא במונח ח'רזָג'. ראה *الكتاب الحاوي للأعمال السلطانية*, MS. Paris, fonds arabe 2462, אצל Cl. Cahen, *AIEO*, x (1952), p. 333. דיון מפורט על זהות צלובא (מלה ארמית-סורית שפירושה צולב), ראה במאמרי "המפגש הבבלי", תרכ"ז, מח (תשל"ט), עמ' 52 ואילך.

המוסלמים. אחרי-כן היו קובעים את שיעור המס שיוטל על בעלי-המלאכה והשכירים שהתגוררו באותם כפרים, בהתאם ליכולת התשלום (احتمال) שלהם, ואת המס שיוטל על הג'אליה (جالية, בוודאי מקביל ל-ἐνοί, זרים), המבוגרים והנשואים המתגוררים בהם, על-פי יכולת התשלום שלהם. את יתרת החר'אג' היו מטילים על הכפריים עצמם, בהתאם לתכניות המזרע שלהם ועל-פי יכולתם (على قدر طاقتهم)⁵. העובדה הבולטת במסורות אלה היא הטלת סכום כולל על הישוב; סכום שהיה על הדימים לארגן את חלוקתו בינם לבין עצמם.

שריד של המסורת הביזנטית הם הפאפירוסים של ניצנה, זומנם — התקופה הקדומה ביותר של הכיבוש המוסלמי בארץ-ישראל, דהיינו המאה השביעית לספירה. מס הגולגולת עצמו נקרא בהם ἐπικεφάλιον, ומס הקרקע — ὁδομίσια, היא הדימוסיא שבמקורות חז"ל. מאידך גיסא, מוזכר בהם באחד המקומות תשלום בסך ששה solidi, שווה-הערך של הדינרים המוסלמים שאחרי-כן, (כ-4.2 גראמים זהב); אני נוטה לשער שהיה זה תשלום על חשבון הסכום הכולל שהטילו על הישוב.

ההכנסה השנתית משני הג'נדים של ארץ-ישראל, פלסטין (לפני-כן — Palaestina Prima) ואַרְדֵן (Palaestina Secunda), לא היתה כלל דבר של מה-בכך. בימי מעאוויה היא הגיעה ל-630,000 דינר. במשך שלוש מאות השנים שאחר-כך היא נעה בדרך-כלל בין 600 ל-800 אלף דינר⁶.

הקאצי הגובה מסים: בדרך כלל נוטים אנחנו לראות במס הגולגולת ענין בעל אופי כספי וחילוני גרידא; אך למעשה היו הכספים האלה נחשבים מעין כספי-קודש. על גבייתם היה ממונה בדרך כלל אחד הקאצים, וחייבים היו להחזיקם בנפרד משאר ההכנסות של האוצר. כדברי מקריזי באחד המקומות, היה זה "הכסף הטהור והטוב", ומעשה מגונה הוא שמערבבים את כספי הג'אליה (אחד השמות של מס הגולגולת) עם ההכנסות ממכסי הנמלים. בין הכתבים מגניזת קאהיר נשתמרה פקודת תשלום שנכתבה בידי אברהם בן הרמב"ם, על סך 81 דרהם אשר יש לשלמם בדחיפות לקאצי שמס אלדין, כי הם יתרת תשלומי הג'אליה לשנת ההג'רה 614 (1217/18)⁷.

5 אכן עבד אלחכם, עמ' 152 ואילך. המונח ג'אליה, המכוון כאן למי שאינם בני המקום (מילולית: גולים), המתגוררים בכפר, נעשה במרוצת הדורות מלה נרדפת לג'זיה במשמעותה המאוחרת יותר, מס גולגולת.

6 ראה C.J. Kraemer Jr. ed., *Excavations at Nessana*, III, Princeton 1958, p. 33; וראה שם גם את התעודה מס' 55, עמ' 172 ואילך. קרמר סבור שם שהתשלום בסך ששה סולידי הוא מס שהוטל על יחיד. על המס בימי מעאוויה ראה: יעקובי, ב, עמ' 288. על התנודות שאחרי-כן: G. Le Strange, *Palestine under the Moslems*, London 1890, pp. 45 ff.

אם נקח בחשבון שהשכר שנדרש לקיומה של משפחה ממוצעת היה באותם דורות בערך שני דינרים בחודש, הרי זה יתאים בערך ל-300–400 מיליון דולארים אמריקנים בימינו (אם אמנם יש לדבר משמעות כלשהי — הרי זו שאלה בפני עצמה).

7 المقریزی، خطط، بيروت، د.ت. (להלן: מקריזי, ח'טט), א, עמ' 187; השווה: M. Gil, *Documents of the Jewish Pious Foundations from the Cairo Geniza*, Leiden 1976,

גביית הג'זיה נקראה בדרך כלל אֶסְתַּח'רָאג', מלה שפירושה גביה, הכנסה. בכתובת ירושלמית מפורסמת — שזמנה, כנראה, משנות השלושים של המאה האחת-עשרה (דהיינו, מן התקופה הפאטמית) — נאמר שאסור לכל ד'מי שהוא להכנס למסגד, אף אם יבוא בענינים של האסתח'ראג'. (השאלה האם מותר בכלל לד'מים להכנס למסגד נדונה בספרות-ההלכה המוסלמית, ולעתים התשובה היא חיובית.) סביר להניח, אפוא, שהד'מים נהגו לבוא למסגד אל הקאצי לשלם את מס הגולגולת, והוא הדבר שרצה למנעו מייסדו של אותו מסגד ירושלמי (ואיננו יודעים פרטים לא עליו ולא על מסגדו).⁸

ג

המס בירושלים: ענין רב נמצא בסוגיית המסים בירושלים. נוסח חוזהו של עמר עם אנשי ירושלים, הם הנוצרים — כדברי החוזה — יש בו סעיף שלפיו עליהם לשלם את הג'זיה כתושבי יתר הערים. ואולם על הג'זיה הזאת של הערים אין שם פרטים כלשהם. כמו כן יש בחוזה הבטחה לפליטים שנמלטו מערי-השדה ומהכפרים לירושלים בעת הקרבות ונמצאו בה בעת כתיבת החוזה; הבטחה זו הושגה כודאי אחר משא-ומתן ובה נאמר: אם ישובו אנשי ערי-השדה והכפרים לבתיהם לא יגבו מהם מסים אלא אחרי הקציר. יקשה, אפוא, ללמוד ממקור זה על אודות הלכה ומעשה בגביית מס בירושלים בתקופה הנדונה.⁹

באחדים מכתבי הגניזה יש מפתח חשוב להבנת המיסוי בירושלים. אף-על-פי שזמנם מאוחר — המאה האחת-עשרה — נראה שהם משקפים סדרים שנמשכו מאז הכיבוש, כארבע-מאות שנה. השמרנות בעניני ממשל באותם דורות היא מן המפורסמות וכמעט אינה צריכה ראייה, ויש לה אישור בכתבים אלה עצמם. רשאים אנו אפוא להניח שהמצוי במקורות אלו נכון גם לגבי הזמנים הקדומים יותר של ממשל מוסלמי בעיר.

pp. 107 f. וראה שם בעמ' 416 את פקודת התשלום של אברהם בן הרמב"ם (מס' 114). בעיני השיעים נחשב מס הגולגולת, הג'זיה, חוב ישיר של הכופרים לאמאם (=השליט החוקי) של המוסלמים, כמוהו כתשלום שחייב בו העבד לאדוניו, כי הד'מים הם העבדים (ماليك) של האמאם; ראה ابن بابويه, العلل, نجف 1966, עמ' 541.

8 ראה את המונח אסתח'ראג' במשמעות ברורה של גביית מס הגולגולת אצל يحيى بن سعيد, تاريخ, 1967-1971 (להלן: מקריזי, אתעאט), א, עמ' 146: יעקוב אבן כלס ועסלוג' אסרו להשתמש בדינרים שלא מטביעתו של אלמעז לצורך האסתח'ראג'; וראה באותו עמוד ממש וכזה הכא אחרי דוגמאות נוספות. וראה את הכתובת הירושלמית, שנתגלתה סמוך לכנסיית הקבר, אצל Ch. Clermont-Ganneau *Recueil*, II, Paris 1898, p. 308; *Répertoire chronologique d'épigraphie arabe*, Paris 1931 et sqq., no. 2149, VII, pp. 80f.; W. Björkman, "Jerusalem im Corpus inscriptionum Arabicarum", *Der Islam*, XV (1926), p. 97. וראה ח"ז הירשברג, "ענייני הר הזיתים בתקופת הגאונים", ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, יג (תש"ז), עמ' 163 ואילך, וציור הכתובת שם בעמ' 162; הירשברג שיער שאסתח'ראג' פירושו פיגוי האשפה וייחס זאת ליריעות בדבר העסקת היהודים בעבדות נקיון בהר-הבית בתקופה שאחרי הכיבוש. ראה גם כן: ابن أبي شيبه, المصنف في الأحاديث والآثار, حيدرآباد 1967, ב, עמ' 526. המביא את השקפתו של מגיהד שאין רע בכניסת ד'מים אל המסגד.

9 טברי, א, עמ' 2405 ואילך. ש"ד גויטיין, "האומנם אסר הח'ליפה עמר על היהודים לשבת בירושלים", מלילה, ג-ד (תש"י), עמ' 156-165, הטיל ספק באמיתות נוסח החוזה.

מעין מכתב-חוזר — ובו קול-קורא לעזרה שיצא מאת ישיבת ירושלים, כנראה ב-1053, אל קהילות מצרים — מציין את "המס והחקים הקבועים אשר עלינו, אם רבים אנחנו אם מעטים; בכל שנה אנו צריכין ללוות ברבית למלאות"¹⁰. רשאים אנו להסיק מכאן שיהודי ירושלים היו חייבים בסכום שנתי קבוע וכולל; קרוב מאד לשער שהנהוג נמשך ברציפות מימי הח'ליפה עמר, כאשר הרשה ליהודים לשוב ולהתיישב בירושלים זמן לא-רוב אחרי הכיבוש, אחרי שאסור היה להם לבוא העירה כמשך חמש-מאות שנים ומעלה של שלטון רומי ושל השלטון הביזנטי-הנוצרי¹¹.

אף-על-פי שהנחונים בכתבי הגניזה אינם מפורשים ביותר, אפשר בכל-זאת ללמוד מהם מה היה אותו סכום שנתי קבוע. שלמה הכהן בן יהוסף, שהיה הגאון, משמע ראש-הישיבה, בירושלים בשנת 1025, מזכיר במכתבו שכתב באביב אותה שנה אל אפרים בן שמריה, מנהיגם של קהל הירושלמיים בפסטאט, שהיה על יהודי ירושלים לשלם 100 דינרים. מי שבא אחריו בגאונות, שלמה בן יהודה (1025–1051), מאשר, במכתב אל אפרים בן שמריה הנ"ל, בשנת 1030 בקירוב, קבלת 1/8 29 דינרים שנשלחו בדיוקני, בידי יהודי איש מצרים שעלה לרגל לירושלים. הוא מציין בהמשך: "ונתחייבנו ליקח מן הדיוקני הזאת עשרים זהובים בחוב אשר עלינו בכל שנה" — משמע, היו צריכים להשתמש ברוב הסכום לתשלום אותו מס שנתי קבוע.

הפרטים הנוגעים לסכום השנתי הזה מתפרשים לנו עוד יותר בזכות מכתב שכתב ב-24 במאי 1059 עלי הכהן בן יחזקאל, שהיה פרנס הקהל — המטפל בענייני הכספים בירושלים. הוא מציין במכתבו זה שתובעים מהקהל לשלם 150 דינר בכל שנה בתורת מס קבוע (ראתב),

10 יחס השלטונות המוסלמים לישיבת ארץ-ישראל ולשאר מוסדות ההנהגה של בני החסות מבטא את אותה שמרנות שצוינה למעלה. ראה את הטייטה לכתב האישור של סמכויות הגאון הארץ-ישראלי (המאה האחת-עשרה), אצל ש"ד גרטיין, "ראש ישיבת ארץ-ישראל כראש היהודים במדינה הפאטמית", ארץ-ישראל, י (תשל"א), עמ' 103, וראה כמה היא דומה ברוחה ואף בניסוחיה לפקודה (סג'ל) שהוציא הח'ליפה הפאטמי אלחאפס לפאטריארך הירושלמי באוקטובר 1020. להגנת המקומות הקדושים לנצרות, אצל יחיי' אבן סעיד, تاريخ (بتحقيق شيخو CSCO ser. III, VII), עמ' 230–231. והשווה עוד את פקודת המינני לקאטוליקוס הנסטוריאני עבדישווע על-ידי הח'ליפה הבגדאדי אלמכתפי ב-1138. ראה: H.F. Amedroz, "Tales of Official Life", JRAS (1804), pp. 467 f. מתוך התד'כרה של אבן פמרון; נדפס גם בידי, ZDMG, A. von Kremer, "Zwei arabische Urkunden", (1853), pp. 219–221. וראה גם: A. Mingana, "A Charter of Protection Granted to the Nestorian Church in A.D. 1138 by Muktafi II, Caliph of Baghdad", BJRL, x (1926), pp. 127 f. ראה כת"י מאוסף פירקוביץ' ב, שהוציא-לאור א"א הרכבי, אוצר טוב, תרל"ז-תרל"ח, עמ' 77–81, שורות 15–17 בעמ' 80. (כתב-היד צריך להימצא בלנינגרד, אם לא אבד; לא נמצאה לי דרך לבדוק אפילו תצלום ממנו, או לקבוע מהו מספרו המדויק באוסף הנ"ל). ישיבת ארץ-ישראל, היא הסנהדרין, עמדה בראש קהילות ישראל בארץ ובאזורים שהיו מקודם נחלת ביוניטין. וכן כאלה שהוסיפו להימצא תחת שלטון ביוניט. סמכויותיה ודרכי פעולתה, וכן האישים שעמדו בראשה. תארו אצל כמה מחוקרי הגניזה. ראה: S.D. Goitein, A Mediterranean Society, II, Berkeley 1967, pp. 5–20. (להלן גויטיין, חברה) ומראי-המקום המרובים, שם בהערות, למקורות ולמחקרים אחרים בענין זה. ראה על הסוגיות הכרוכות בחקר התישבות היהודים מחדש בירושלים במאמרו של גויטיין, מלילה, גיד (לעיל, הערה 9).

מהם 70 הם הח'ראג', 40 למשמרות המזוינים המקומיים (האֶחְדָּאֵת'), ועוד 40 להוצאות העירוניות בירושלים. רשאים אנו, אפוא, להסיק שגם מתוך 100 הדינרים שהזכיר שלמה הכהן בן יהוסף (לעיל) נחשבו 70 ח'ראג' משמע המס לשלטונות המוסלמים, ושאר 30 הדינרים היו כנראה לאנשי הבטחון המקומיים ולצרכי העיר. צרכי העיר האלה נמצאים מפורטים במכתב ישיבת ירושלים משנת 1053 שכבר הזכרנוהו: "...צורכי העיר: לחזות אשפותיה, לנקות ביבותיה, לתקן חומותיה ושומריה, לרצות מושליה ושריה ובחוריה" — ובלשון ימינו: סילוק האשפה, החזקת רשת הביוב, החזקת החומה ותשלום לשומרים שעליה, שוחד לנושאי המשרות¹².

נמצאנו למדים, אפוא, שהסכום הקבוע השנתי שהיה על יהודי ירושלים לשלם, כנראה על-פי נוהג שתחילתו מיד אחרי הכיבוש, היה בסך שבעים דינר. (להלן נמצא יסוד נוסף להשערה זו בדיון בתעודה מטבריה.) בתשלום זה "נקנתה" גם הזכות של העולים-לרגל היהודים לבוא אל העיר. הכניסה לעיר כלשהי היתה, ככל הנראה, כרוכה בתשלום מס, אם הבא אל העיר היה ד'מי. ידוע לנו על מס מעין זה באלכסנדריה, עליו יש לנו עדות במכתב מן הגניזה, שכתב ב-1026 יוסף הכהן, הדיין בקהל אלכסנדריה, אל אפרים בן שמריה הנ"ל. סכום המס במקרה זה היה שני דינרים וחצי לראש: "שקלנו לבעל השער שלחים שני זהובים וחצי"¹³. וכך עולים-לרגל נוצרים נתבעו לשלם בכואם לירושלים דינר אחד (aureus) תמורת הזכות לבוא אל העיר¹⁴. שלמה בן יהודה מציין במפורש במכתבו דלעיל שהסכום הקבוע ששילמו יהודי ירושלים נועד להבטיח, בין השאר, שהמוסלמים לא ייטפלו לעולים-לרגל; כי יהודי ירושלים יורשו להקיף יחד עם העולים-לרגל את שערי הר-הבית, להתפלל לידם, וכן להתפלל — אף בקול רם! — על הר-הזיתים:

...ומשאת שליטים וחוקים קבועים לבחוריה, למען לא יזיקו הבאים אליה מכל בית יש' (=ישראל) לרצות אבניה ולחונן עפרותיה, ולסובב שערי המקדש ולהתפלל

12 מכתב שלמה הכהן בן יהוסף ראה: ENA 2804, f. 8, שורות 16 ואילך, שהדפיס J. Mann, *Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*, II, pp. 179 f. (להלן: מאן, יהודים), New York 1970².

המכתב הוא מזמן המלחמה בשבטי הבדוים (1024–1029) שכראשה עמד המצביא הפאטמי, התורכי אנושתיכין אלדן־בִּרִי. ראה פרטים ומראי־מקום נוספים במאמרי "מלחמת ששים השנים", שלם, ג (תש"ם) [בדפוס]. על מכתב שלמה בן יהודה ראה: TS 13 J 13, f. 17, שורות 12–13; נדפס אצל מאן, שם, עמ' 188. TS 20.115 הוא קטע דהוי מאד שנוטר ממכתב אחר של שלמה בן יהודה, שחתומים בו גם יוסף הכהן בן שלמה גאון וטוביה "השלישי", ומוזכר בו "המס הקבוע" שיש לשלם למושל ול"בחורים": "ולבחורים חוק קבוע" (שורה 5); "ולמלאה למושל ולבחורים" (שורה 8). מכתבו של עלי הכהן ראה: ENA NS I, f. 75, ע"א, שורות 8–10. תכלית המכתב היתה לזרז את אנשי פסטאט להעביר לירושלים את הכסף מהכנסותיו של הקדש, והוא בית־דירות גדול בפסטאט, ששכר דירותיו נועד לעניי ירושלים. על הוצאות העיר ירושלים ראה: כת"י פירקוביץ' (לעיל, הערה 10), עמ' 79, שורות 34–35. הדיוקני, בערבית: ספתג'ה, השיקים של אותם ימים בעולם המוסלמי. היהודים היו חלוצי השמוש בהם.

13 TS 24.29, שורות 29 ואילך; נדפס אצל J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, (להלן: מאן, טקסטים) Cincinnati 1931; השווה גויטיין, חברה, א, עמ' 62 ואילך.

14 ראה וילהלם מצור, ב־30, RHC, Occ., I, p. 402; *ibid.*, V, p. 402; De prima inst., *ibid.*

עליהם בקול רם בקדוש וברוך, ובעלותם אל הר הזיתים בשיר ובעמדם עליו בימי החגים מול היכל ה', מקום שכונת עזו והדום רגליו, ואין דובר דבר...¹⁵

מסים מיוחדים: עניני המס מוזכרים לעתים קרובות במכתבי הישיבה, וברוך כלל ממריצים הם את הנמען להשתדל ולסייע, או לגייס סיוע, למען אנשי ירושלים; באופן ברור מתקבל הרושם שהאוכלוסיה המקומית לא היתה מסוגלת לשאת בנטל הכספי הכבד. כמה מכתבים של שלמה בן יהודה מזכירים את קבלת הדיוקני הנשלחת מפסטאט כדי לסייע בתשלום המס.

פניות מעין אלה הולכות ותוכפות בזמנים שבהם הטילו מסים מיוחדים נוספים על האוכלוסיה היהודית. לעתים קרובות נקרא המס "עונש", ובערבית: ערמה (שמשמעותה חוב וגם קנס). כך, למשל, במכתבו של הגאון שלמה הכהן בן יהוסף, מאביב שנת 1025:

...ויערוב החי למת והעריבו היושב לנס עד אשר מילאו העונש ומאחר כן נתנו מס שיני. ואילו ראייתם מי שפרע [כל הדמים האלה] הייתם תמיהים ועליהם נוהים ואומרים: המאלה העניים יצא העונש הגדול הזה?

ובמכתב אחר שלו: "... וכל שכן כי הוטלו עלינו עונשים, אשר הגוף מתישים... אשר לא סיברנו לעמוד במקצתם, כי (=לא-כל-שכן) העונש המוטל על המדינה (=העיר)"¹⁶. מכתבים שכתב יאשיהו בן אהרון, ראש-הישיבה ברבע הראשון של המאה האחת-עשרה,

15 TS 13 J 11, f. 5, שורות 13 ואילך; נדפס אצל מאן, 'יהודים, ב, עמ' 186. נוסח דומה נמצא גם ב- TS 13 J 33, שורות 9-10, מכתבו אל אפרים בן שמריה (הצד הימני של הגליון קרוע): "... כי נשארו בה פליטה מעט מהרבה [ועליהם לשלם החוקים] הקבועים למושלי העיר ובחוריה למען לא ינוקו בית ישראל... בעלותם ובבואם בסובבם על שערי [המקדש] בקדוש וברוך ובעלותם אל הר [הזיתים]...".

16 ראה, למשל, ENA 2804, f. 18, שורות 5-22, שהדפיס מאן, 'יהודים, ב, עמ' 146 ואילך (רשום אצלו: f. 3); נכתב סמוך לשנת 1045. וראה Mosseri Ia 12 (לפני-כן — L 282), שריד ממכתב שנכתב בידי אברהם, בנו של שלמה בן יהודה, ובו עוד אפשר לקרוא: "...אוכלים אותנו חיים... עליהם חוקים חקוקים... והעונש אשר לשום... [למושל] העיר וכל שמשיו... כי הם מתרצים [ברצי כסף]...". מתרצים ברצי כסף, הוא משחק מלים על-פי תהלים סח לא, מתרפס ברצי כסף, וראה להלן, עמ' 282; והשווה ENA 4009, f. 4, שורות 15-16, נדפס בידי מאן, 'יהודים, ב, עמ' 73 ואילך, מכתב מסיציליה, שנכתב בערך בשנת 1020 ומוזכרים בו "עונשים" במשמעות של מסים: "... העונשים... כמה שנים... עליהם [מס] קצוב על כל גלגלת [הוא] ארבעה טריים (הוא הדינר שהילך בסיציליה) [ושלש] שהוא חוב גדול, שבעה עשר טריים ומשהוא..."; ENA 4020, f. 42, שורות 10-12, נדפס בידי מאן, שם, עמ' 180-181, מכתבו של הגאון שלמה הכהן בן יהוסף; ENA 2804, f. 8 r, שורות 18-19, שם, עמ' 179 ואילך; Bodl. MS Heb. c 28, f. 15, שורות 10, 11; נדפס אצל ש' ורטהיימר, גנוי ירושלים, ב (תרס"א), דף י; וכן על-ידי A. Cowley, "Bodleian Geniza Fragments", JQR, xix (1907), pp. 105 f. זהו מכתב מאת שלמה בן יהודה אל אפרים בן שמריה ונאמר שם: "...ואשר קבצוהו לא היה בו כדי העונש אשר עלינו בכל שנה, והוצרכנו ללוות מה שנשאר. ולא די לנו העונשים אשר אנו שוקלים בכל [שנה] עד אשר היכנו צורנו במכת הרעב...". ENA 2739 f. 18, שורה 10, נכתב סביב שנת 1060 בידי סופר הישיבה: "... והחוקים הקבועים העונשים...".

מזכירים "ענישה" – משמע, המסים הכבדים שהטילו בימיו – ומדובר במס מיוחד בסך 2,500 דינר. באחד המכתבים מתוארת אף העמידה על המקח עם השלטונות. נציג הגאון, אבן נצר בן עבדון, מזהיר את מושל ירושלים, כי אם יטיל סכומים כאלה "תברח מחצית האוכלוסיה והעיר תחרב לנגד עיניך; ולך עצמך לא יהיה שום בטחון מפני חילופי מושלים". במכתב זה מוזכרת גראמה כבירה, מס מיוחד גדול. במכתב נוסף שכתבו כמה מאנשי ירושלים, כנראה בשנת 1024, יש רמז למסים מיוחדים; אחד הפרנסים הירושלמיים יצא בשליחות לפסטאט להשיג סיוע מיוחד לתשלום המס¹⁷.

באותו זמן בקירוב אנו למדים על "עונש" שהוטל על העיר ירושלים כולה, בסך 15,000 דינר, סכום ענק לכל הדעות. הדבר היה, ככל הנראה, בעת המלחמה נגד שבטי הבדואים, ויתכן מאד כי הצבא הפאטמי שנלחם על אדמת ארץ-ישראל הוא שהטיל את המס על האוכלוסיה המקומית. לאותו מס הוסיפו עוד 6,000 דינר, וסכום זה צריכים היו לשלם היהודים, בחלקם את הנטל בשווה בין הרבניים והקראים. היהודים הצליחו לאסוף רק 5,000 דינר, ושתי העדות נאלצו ללוות כספים בריבית קצוצה מעשירי המוסלמים, כנגד שטרי-חוב על סכום כפול מזה שלוו למעשה. מאוחר יותר נודע על כמה אישים יהודים שנכלאו, מפני שלא היו מסוגלים לעמוד בחובות הכבדים. מהם שנאלצו למכור או לשעבד את בתיהם ורכוש אחר שהיה להם; ורבים מתו מן העינויים הנוראים¹⁸:

...[חמשה] עשר אלף זהובים והמוסף עליהם כששת אלפים נפל על היהודים... שלשת אלפים עלינו, וכנגדן על אחינו (ז.א. הקראים); ונתנונו אנו שני אלפים וחמש [מאות זהובים עד] שיצאנו מכל שהיה לנו ריקים, ערומים, עצובים, עניים, ולא נשאר [לאיש בבית] אפילו כסות עצמו אן כלי-ביתו; ויש ממנו מי שמשכן ביתו בריבית [כדי לשלם] ויש ממנו מי שמכרו כל עיקר. והרבה מתו תחת הייסורין כי היה [מי שהטיל דופ] בהם שיש להם והיכם בלי חמלה, ולא נמצא להם דבר; ויש מי שהטמין עצמו בכורות מפני תוקף המלקיות וחזוק הייסורין ועם כל זאת [לא הגענו] אלא לאלפים וחמש מאות, עם המס הנכפל שני פעמים, [והוצרכנו לק]חת השאר, חמש מאות בקרוב לאלף (ז.א.

17 ראה TS 13 J 26, f. 16, שורה 13, שהדפיס מאן, 'יהודים, ב, עמ' 69–70: "... והיום שתי שנים מקודם לענישת אחינו לא יכלנו [לעמוד] ולבקש מצד המלכות...". במלים אחרות: התמיכה מהשלטון הפאטמי לשיבה נפסקה זה שנתיים (והוא דיבר על תמיכה זו באותו מכתב), ועתה אף מטילים מסים כבדים נוספים; שורה TS 28.18, שורה 18 (גראמה כבירה) וסיפור ההתמקחות, משורה 11 ואילך; קטע נוסף ממכתב זה: TS 13 J 25, f. 7: "... ומכתב הירושלמיים: ENA 4020, f. 19, שורה 8 ואילך, נדפס בהשטות וללא ציון מספרי הזיהוי בידי מאן, שם, עמ' 189: "... [דרשו] בעלי המס מאה ועשרים זהובים נותרים... ובשנה הזאת נשאר עלינו שלשים זהובים... והוצרכנו לקחת בריבית אלו הזהובים... וכששב שלוחינו ריקם [באן] בעלי החוב ובקשו למכור כלי הקדש...".

18 ראה ENA 2804, f. 8, שורות 20–30 (לעיל, הערה 12); ראה גם את מכתביו של שלמה בן יהודה, למשל, TS 13 J 26, f. 1, שורות 12–16, שהדפיס מאן, 'יהודים, ב, עמ' 187: "... כבד עולינו והם אוכלים אותנו בכל פה והחוקים [=המסים] אשר עלינו מתוספים... והוצרכנו ליקח בריבית החוקים אשר עלינו...". ראה גם Bodl. MS. Heb. c 28, f. 15–9, שורות 9–15 (לעיל, הערה 16).

בהתחייבות שיחזירו תמורת החמש־מאות כמעט אלף דינרים) משרי המדינה, וכן לקחו גם [יושבי הצלע (ז.א. הקראים)]...

טבריה: תעודה אופיינית מאד, ובה מידע על תנאים הדומים בעיקרם לאלה שראינו בירושלים, היא קטע המכתב מטבריה הנדפס להלן בנספח. ממנו עולה שגם בטבריה נהוג היה, כנראה מימים קדומים מאד, להטיל סכום מס כולל על יהודי העיר. (טבריה בתקופה זו היא בירתו של ג'נד ארֶן.) עוד אנו למדים ממנו כי חלוקת הסכום בין אנשי העדה נקבעה על־פי יכולת התשלום שלהם; מושל חדש שנתמנה לעיר דרש ממנהיגי הקהל כי יפעילו לחץ על העשירים להגדיל את חלקם, כדי שהסכום הכולל יגדל אף הוא. בעוד החוזה עם הנוצרים בירושלים אינו מכיל פרטים על הגזיה שהיה עליהם לשלם, כפי שאמרנו לעיל (עמ' 273), יש לנו פרטים על מה שהוטל על תושבי טבריה, אשר היו בה בודאי יהודים רבים בעת הכיבוש המוסלמי, בינואר 635. הוטל עליהם "כמו על תושבי דמשק" (1) למסור את מחצית בתיהם למוסלמים; (2) לשלם בשנה דינר לראש; (3) למסור בכל שנה על כל יחידת קרקע כמות דגן ככמות הזרעים אשר נזרעו בה. איך הפך הסדר של דינר לראש למס גלובאלי? אפשר לשער ששני הצדדים, היהודי והמוסלמי, היו מעוניינים בזאת, כדי למנוע תנודות; והמוסלמים — כדי להקל על הגביה. כאן גם יסוד להשערה בדבר מה שמצאנו בירושלים. מסתבר שהוטל דינר אחד על כל אחד מראשי שבעים המשפחות היהודיות שבאו מטבריה והתיישבו בירושלים, כמסופר בקטע של כרוניקה יהודית שנשתמר בגניזה. סכום זה, 70 דינרים, נהפך אחר־כך למס גלובאלי, כפי שאנחנו מוצאים בכתבי הגניזה מהמאה האחת־עשרה שסקרנו לעיל.

ענין מיוחד נמצא בעובדה המוזכרת במכתב זה, כי יש ביהודים מי שטוען שהוא ח'יפרי, ועל כן פטור ממס. על־פי המסופר במסורות המוסלמיות, גורשו יהודי ח'יבר ממקומם בימי עמר. עד כמה שידענו משגת, נהגו צאצאיהם של יהודי ח'יבר (או מי שטענו שהם צאצאיהם) לטעון שהם משוחררים ממס על־פי זכויות מיוחדות שהעניק להם מֶחֱמַד בכתב. הם היו מציגים מכתב שטענו שהוא מאת מֶחֱמַד. מֶאֱסִפִּי המסורות המוסלמיות מביאים הוכחות בדבר הכוזב שבטענתם ומאשימים אותם בזיוף. העתקה בכתב עברי של מכתב־זכויות מעין זה נשתמרה בגניזה קאהיר. מעניין שעל־פי יחיא אבן סעיד, אפילו הח'ליפה הפאטמי אלחאכם, שנתפרסם בהרס הכנסיות ובתי־הכנסת ובשאר גזירות על בני־החסות, שחרר את "הח'יברים" מההגבלות שהטיל על נוצרים ועל יהודים, בסביבות שנת 1010. אף אבן ח'לפאן מביא עובדה זו¹⁹.

19 על טבריה ראה את הקטע הנדפס בנספח, וראה: טברי, א, עמ' 2159; יעקובי, ב, עמ' 159–160; ابن حبيب، المغازی، כתב־יד לידן Or. 343, עמ' 138–139; יאקות, ג, עמ' 509; אבן עסאכר, א, עמ' 525–526. קטע הכרוניקה היהודית: TS Arabic Box 6(1), f. 1, שהדפיס ש' אסף, מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תשי"ז, עמ' 20 ואילך. על היהודים ששירתו, לפי מסורות מוסלמיות, בעבודות נקיון ותחזוקה בהר־הבית במאה השביעית לא הוטל מס גולגולת; ראה מ' גיל, "שכונות היהודים בירושלים", שלם, ב (תשל"ז), עמ' 25 בהערה, ושם מראי־מקום למקורות. גירושם של היהודים מח'יבר מוזכר במקורות רבים. ראה, למשל, אבן סעיד, ב(1), עמ' 22–23; ג(1), עמ' 203; אבן עבד אלחכם, עמ' 3; السهمودي، وفاة، القاهرة 1908 (להלן: סמהודי), א, עמ' 29.

ד

מסים נוספים: כתיבי גניזה מארץ-ישראל ומסביבתה מזמנים לנו מידע בדבר סוגי מס נוספים, וביחוד מסים על סחורות יבוא. מס מעין זה הטילו בעיקר על זרים. תמונה ברורה למדי על מצב ענינים זה עולה מתוך שטר שותפות שנערך בפסטאט: פטירת אחד השותפים גרמה שהענין יבוא לפני בית-דינו של דניאל בן עזריה, הגאון הירושלמי (דצמבר 1052 – אוגוסט 1062). לענינו נודעת משמעות לפרט אחד מפרטי העיסקה, והוא שמשלוח ימי גדול, ובו סחורות שונות שנשלחו לסיציליה, נרשם בשלימותו על שם פלוני משה בן יהודה, אשר לא היה בעל המשלוח, אלא שבהיותו תושב האי היה פטור ממס היבוא, הוא המכס, הנקרא בתעודה שלפנינו: "אלעשור מן ישמעאל".

בשנת 1055 בקירוב כותב מצור נסים בן חלפון, אחד הסוכנים של הסוחר הבינלאומי הגדול, נהוראי בן נסים, אל נהוראי בדבר פשתים שנשלחו ממצרים; המכתב מלא תלויות נגד שלטונות הנמל בצור ונגד פקידי הכראג'. בעיות דומות עם המכס עולות במכתב שכתב בירושלים ב־11 בנובמבר 1064 הסוחר המגרי אֶבֶן בן צדקה; מלבד כל מיני תלויות בדבר הקשיים של הסחר הימי, בעיקר הסחר עם סיציליה, יש לו טענות גם בדבר המכס. הוא מזכיר גם את ראש משרד המכס, הוא צאחב אלמכס. מכתב מאת אברהם, בנו של שלמה בן יהודה, הגאון, מזכיר אף הוא את מכס אלכראג²⁰.

ב, עמ' 388 ואילך; על אלחאכם, ראה *يحيى بن سعيد*, تاريخ PO XXIII, עמ' 508; *ابن خلکان*, وفيات, بتحقيق عباس بيروت, د. 507, ה, עמ' 293; De Slane, בתרגומו האנגלי של הנ"ל (מהדורת צילום, 1961), קרא כנראה *حيايرة* במקום *خيايرة*, ותרגם "their doctors" (דהיינו, של היהודים, רוצה לומר, חכמי היהודים היו פטורים מן הגזירות); וראה גם מקריזי, אתעאט, ב, עמ' 93; המהדיר קרא *الحيايرة* במקום *الخيايرة*; ברסלבי ואחרים נטו להאמין לכל מיני מקורות מאוחרים, ובהם סיפורים מסיפורים שונים על החיברים. לא כן גויטיין, אשר נקט גישה יותר בקרתית וסבור היה שהחיברים לא היו אלא יהודים שבאו מעיראק. ראה יי ברסלבי, לחקר ארצנו, תל-אביב תשי"ד, עמ' 1–52; גויטיין, חברה, ב, עמ' 386–387, 610 הערה 25; ראה טענות בדבר זיוף מכתבם בידי החיברים למשל, אצל *السبكي*, طبقات, القاهرة 1964–1968, ד, עמ' 35; *الفدوى*, الوافي بالوفيات, Wiesbaden 1962, עמ' 44–45; אבן כתיר, ד, עמ' 219; השווה A. Mez, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg 1922, p. 326, n. 4. ראה את כתב-הגניזה שהוציא לאור ופירש ש"ד גויטיין, "כתאב ד'מת אלנבי", קרית ספר, ט, (תרצ"ג), עמ' 507–521. לשם השוואה ראה את הדיון על תעודה מזויפת דומה — מה שהיה, כביכול, ההסכם בין הנביא ובין הכדורים הנוצרים כְּנו תֵּלֶלֶב — אצל A. Abel, "La djizya: tribut ou rançon", *SI*, xxxii (1970), pp. 8 f.

20 השאלה שהפנו אל דניאל בן עזריה ראה TS 20.152, שורה 19; שני כתיבי הגניזה האחרים השייכים למקרה זה הם TS 12.5 r שורה 9, Bodl. MS Heb. a 3, f. 9; וזה האחרון הוא שאלה נוספת שנשלחה אל הגאון בקשר לאותו משה בן יהודה, ונדפס בידי ש' אסף, תשובות הגאונים, ירושלים תש"ב, עמ' 125–126; המכתב מצור, TS 10 J 10, f. 30 r, שורות 17–18; אבן בן צדקה, ראה TS 10 J 5, f. 10, יחד עם TS 10 J 11, f. 13, המתחברים למכתב אחד, ראה בע"א, שורות 30–31; אברהם בן שלמה, ראה TS 10 J 30, f. 14, קטע מכתב, דהוי מאד; יש עוד אוכורים של מכס לאזורנו; ראה, למשל, DK I r, שורה 2, מכתב מאת יעקב בן אסמאעיל אלאטראבלסי, שנכתב באשקלון קרוב לשנת 1060, ובו תאור מפורט של עניני יבוא ויצוא; TS 8 J 41, f. 2, שורה 11, שנכתב בערך כאותו זמן בצור, על-ידי יעקב בן אסמאעיל אלאנדלסי, והוא עוסק בסחורות שונות שנשלחו למצרים.

יש לשים לב כי על-פי ההלכה המוסלמית מכס פירושו מס שאין לו זכר במקורות שמכירה בהם השריעה. מקורות מוסלמים חוזרים ומזכירים מעשים שהיו בשליטים אשר ביטלו את המכס, ודבר זה גופו מוכיח שביטולים אלה לא האריכו ימים. מלבד זאת, נראה שלגבי הד'מים לא היתה כלל כוונה לבטל את המכס, וכודאי לא לגבי אותם ד'מים שלא היו תושבי קבע בעיר הנמל שבה מוטל המכס²¹.

שלושה מכתבים מאת עלי הכהן בן יחזקאל, אחד ממנהיגי יהודי ירושלים, יש בהם עדות בדבר מס מיוחד על חנויות. הכותב מבקש מקרובו בפסטאט להשתדל להשיג בשבילו הנחה מן המס שהוא משלם בעד חנותו שבירושלים, מס בשיעור שבעה דינרים. שנה לפני-כן לא הצליח להשיג יותר מאשר הנחה בת מחצית הדינר, ולשם זה היה עליו לשחד את ה"שומרוני", כנראה פקיד המס, ברבע דינר. הוא מבקש שיפחיתו לו את המס בשני דינרים לפחות²².

מס גולגולת: כתבי הגניזה יש בהם מידע לא-מבוטל על עניני מס הגולגולת האיש, הג'זיה, או הג'אליה, כפי שנקרא מס זה בפיהם. מידע זה כבר נאסף ונדון בהרחבה על-ידי גויטיין²³, ואולם לעניננו כאן יש לברר כמה דברים הנוגעים למס הגולגולת במצרים כפי שראום בירושלים, והם משתקפים במכתבים מן המאה האחת-עשרה.

אנחנו מוצאים את ענינו של ישראל בן נתן (=אבן סהלון), סוחר מגרבי שהיה בן-דודו של נהוראי בן נסים, המפורסם ממנו. ישראל כותב אל נהוראי מירושלים, אחרי שנסע מפסטאט ונעדר ממנה במשך עשר שנים ומעלה. הוא נשא אשה מארץ ביזנטיון ושהה שם שנים אחדות. אין לנו פרטים מדויקים על קורותיו באותה תקופה, אבל אפשר ללמוד ממכתביו שנישואיו נסתיימו בכשלון. הוא אף ישב בכלא הביזנטי, אולי בגלל היותו זר שם. בעודו בכלא נדר נדר כי ישהה זמן ממושך בירושלים אם יזכה להשתחרר. ואמנם שהה שנה בירושלים והחליט להוסיף ולשהות בה, והוא מסביר את מניעיו לנהוראי. בפסטאט הוא רשום בלשכת המס (פי אלכראג) בתורת קאטן, דהיינו תושב קבע, אחרי שבמשך זמן-מה היה רשום טארי, שפירושו חדש, או זמני (כודאי אחרי שהגיע לשם מן המגרב). משתמע מכאן שאם יבוא לפסטאט עתה, לאחר העדרות בת עשר שנים ומעלה, יהיה חייב בתשלום כל

21 ראה את הערת המהדיר אצל *المقريزي، الذهب المسبوك، القاهرة 1955*, עמ' 88; מקריזי, ח'טט, א, עמ' 184 ואילך; *القلقيشندی صبح، القاهرة 1914*. ג. עמ' 470-471; השווה את מאמרו של W. Björkman, "Maks", *ET*, III, pp. 176 f.; ראה *العزیزی، السراج، القاهرة 1957*, ב, עמ' 41: העשר כשר רק כאשר הוא מוטל על יהודים ועל נוצרים, אבל לא על מוסלמים; מכס על מוסלמים הוא חראם. ראה עתה את הדיון על עשר בימי הנביא אצל M.J. Kister, "Some Reports concerning al-Ṭā'if", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* (1979), pp. 10 f. i ומראי-מקום נוספים אצלו שם בהערה 38.

22 ראה 6 f. TS 13 J 36, משורה 24 ואילך (נכתב ב-17 ביולי 1060); 11 f. ENA 2747, משורה 5 ואילך (נכתב ב-30 באוקטובר); 24 f. TS 8 J 21, משורה 18 (נכתב ב-15 בדצמבר).

23 ראה אצלו את הפרק על הנושא הזה, חברה, ב, עמ' 380-394 ואת המאמר שפרסם לפני-כן: "Evidence on the Muslim Poll Tax from Non-Muslim Sources", *JESHO*, vi (1963), pp. 278-295 וראה בשני המקומות מראי-מקום לכחבי הגניזה ולמחקרים אחרים בתחום זה.

מה שהיה עליו לשלם ללשכת הח'ראג' שם במשך שנות העדרו. אנחנו רשאים ללמוד מדבריו כי כל עוד ישב בירושלים לא נדרש לשלם מס אישי כלל, הודות לתנאי המס המיוחדים בירושלים, כמוסבר לעיל²⁴ ראוי להזכיר כאן מכתב אחר, אף-על-פי שאינו מארץ-ישראל, אבל יש בו פרטים הנוגעים לענין המס ולמונחיו. מכתב זה שנשלח אף הוא אל נהוראי בן נסים, מאת אבו אלכיר בן עואץ מאלכסנדריה, יש בו תאור קשיים כיצא-באלה, הנובעים ממעמדו של הכותב אצל שלטונות המס. מלבד זה יש בו תלונות מרירות נגד יהודי אלכסנדריה, אשר הביאו לכך שיהיה עליו לשלם את כל סכום המס במלואו, אף-על-פי שאביו לא היה תושב-קבע בעיר, אלא טארי בלבד. עתה יהיה חייב בתשלום שני דינרים, בעוד אשר אחרים במעמדו יקבלו הנחה, והלא יש בזאת הפליה ברורה. היהודים לדבריו הם הראויים לכל גנאי ולא גובי המס (הח'שאר), אף לא מנהל לשכת המס (צאחב אלג'אליה)²⁵. במכתב אחר מעביר אותו כותב לנהוראי בקשה של קרוב-משפחה (של נהוראי), אבו סעיד יוסף בן מוסא אלתאהרתי, כי ידאג שלא יחייבוהו בכל מסים שהם, מפני שאין בדעתו לשוב לפססאט באותו החורף, אלא ישהה או בארץ-ישראל או בלאד'קיה²⁶.

ראינו שאחד היתרונות שהובטחו ליהודי ירושלים, תמורת סכום המס הגלובאלי שהיו משלמים, היה פטור מס בעד הכניסה לירושלים לעולים-לרגל. הגאון שלמה בן יהודה מציין בפירושו כי אנשי ירושלים עושים מאמצים יוצאים מגדר הרגיל כדי שתובטח גם זכות אחרת שהיתה לעולים-לרגל, והיא שלא יידרשו להציג את הבראאה. אדם שנמצא במסע היה עליו לשאת עמו את הפראעה, דהיינו אישור-קבלה של מס הגולגולת, כי אם נמצא שאין אישור זה בידו היה מסתכן בצרות. תושבי ירושלים השתדלו לשלם את המס "בחוק קבוע", אף אם "אנו מתי מעט, אין בנו כדי לעמוד במקצתו; והנשאר בכל שנה נלקח ברבית: למען לא ייתפשו העולים אל עיר הקודש באימות פיתקי המס"²⁷.

עד כמה העיקה החובה להציג את פתקי המס, אנו למדים מעדויות אחדות מארץ-ישראל: נתן הכהן בן מבורך, מנהיג יהודי אשקלון, ממליץ במכתב, שכתב ב-26 באוקטובר 1093 אל הפרנס עלי הכהן בן חיים בפססאט, על יהודי מכובר תלמיד-חכם, איש דמשק, אבו סעד בן פנחס: הלה נוסע למצרים בעניני עסקים, וכיון שזהו מסעו הראשון לארץ זו, מבקש הכותב

24 TS 13 J 14, f. 18, ע"כ, שורות 7–10; נכתב כנראה באוקטובר 1059; נדפס בידי י' סטאר, "לתולדות נהראי בן נסים איש פססאט", ציון, א, (חשל"ו), עמ' 449 ואילך; ראה תרגום אנגלי של הקטע השייך לענינו אצל גויטיין, תברה, ב, עמ' 385.

25 TS Box Misc. 25, f. 62, משורה 10 ואילך; השווה גויטיין, תברה, עמ' 385, ושם תרגום אנגלי של הקטע. ראוי לציין שח'שאר כאן פירושו באופן ברור: גובי-המס, ואינו קשור בעניני הגיוס הצבאי כפי שמצאו בנעט וקיסטר (לעיל, הערה 21) לגבי החקופה של ראשית האסלאם.

26 TS 8 J 38, f. 7, שנכתב בערך בשנת 1060; נדפס על-ידי א' אשתור, "ידיעות על היהודים בלסקיה בתקופה של מסעי הצלב", ספר היוכל לי' ברסלבי, ירושלים תש"ל, עמ' 482–483.

27 TS 13 J 11, f. 5, שורות 18–20; נכתב בערך בשנת 1035; נדפס בידי מאן, יהודים, ב, עמ' 186. אנחנו רואים שהמונח פיתק (מיוונית: pittakion) משמש כנגד הבראאה; השווה גויטיין, תברה, ב, עמ' 384–390; 612, הערה 46, והוא מציין גם מונח ערבי זהה אחר, רָקְעָה (רבים: רָקְעָע).

מהפרנס הפסטטאי כי יסייע בידו למצוא את דרכו במציאות הזרה לו. עיקר דאגתו: עניני המס, אף-על-פי שהוא נושא עמו את אישור-הקבלה של תשלום מס הגולגולת (דין [=חוב] אלגזיה) מטעם שלטונות המס, את הבראאה דיואנייה. בקשה כיוצא בזה אנחנו מוצאים במכתב שכתב בערך ב-1065 יהודה בן אברהם, איש ירושלים, אל מנהיג העדה הירושלמית בפסטטאי, עלי החבר בן עמרם; הוא מבקש ממנו כי יסייע לפלוני סעדיה, מלמד הנוסע לפסטטאי, ואינו זקוק לשום דבר מלבד סידור עניניו אצל "בעלי הגאליה"²⁸.

שתדלנות ירושלמית: לעתים אנחנו מוצאים את הגאון הירושלמי מביע דאגה בעניני המס במצרים. במכתב שכתב ב-29 בנובמבר מזכיר שלמה בן יהודה מפקד הנערך בפסטטאי במגמה לרשום את העניים ולגבות מהם מס:

והעציב (המכתב שקיבל מפסטטאי) באשר זכר (=כתב) בעד (=בענין) אחינו הענים (=העניים) אשר נספרו לקחת מהם מס כמו העשירים... והמורא פן תתגלגל משם אל הארץ הזאת²⁹.

אין פלא שהגאון מפזר באחד ממכתביו שבחים לאפרים בן שמריה, החבר הפסטטאי, שהוא "חרד ככל עסקי הצבור, להציל הנתפשים כמס", בעוד מנהיג אחר, שאינו נוקב בשמו, הוא "קצר רוח, ואין בו כדי לעיין בדין, גם אין בו להתהלך את שוטר ומושל וסופר (=פקיד השלטונות) ובעל מס"³⁰. יורשו בגאונות של שלמה בן יהודה, דניאל בן עזריה, אף הוא היה לו עוזר נאמן בעניני מס, הוא הרופא רבי-ההשפעה אברהם הכהן בן יצחק בן פראת. במכתב כתוב ערבית, שהוא מפנה אליו, בשנת 1055 בקירוב, מציין הגאון כי

אנשינו, יעזום אלהים יתברך שמו, בכל עיר ועיר הם בצער גדול (עברית במקור) בענין המס, וביותר בדמשק. על כן שמא ימצא אדוני לנכון כי יליץ בעדם יושר; פעל, וה' יכפיל שכרו (עברית במקור)...³¹.

*

מובן מאליו שהמדינה המוסלמית, ככל מדינה, היתה תלויה מבחינה כלכלית במיסוי; ואולם בתחום זה היו ידיה כבולות במידה רבה על-ידי המסורות המשפטיות הקדומות מימי ראשית

28 ראה Bodl. MS. Heb. c 28, f. 65, משורה 19; TS 13 J 13, f. 2; ע"ב שורה 6 (חלק זה כתוב בכתב ערבי, להבדיל מתחילת המכתב; אפשר לקרוא أصحاب ונראה שיש להשלים: الجالية).

29 TS NS 321.2, שורות 2-4. מענין להשוות לכאן מה שכתב כשמונים שנה קודם לכן סהל בן מצליח אל יעקב בן שמואל על הרבניים, שהם "מתגאים ומתגברים עליהם בנדוי ובחרם ובשליטי הנכרים ועונשים ענייהם (דהיינו, מחייבים אף את העניים שבין הקראים להשתתף במס) ומצריכים לקחת כריכית ולתת להם". ראה אצל ש' פינסקר, לקוטי קדמוניות, וינה תר"כ, ב, עמ' 31-32.

30 ראה TS 10 J 12, f. 17, שורות 15-18, נדפס בידי מאן, יהודים, ב, עמ' 128-129.

31 TS 24.56, ע"ב בשוליים, משורה 8 ואילך; נדפס בידי ש"ד גויטיין, "דניאל בן עזריה נשיא וגאון", שלם, ב (תשל"ו), עמ' 84-89.

האסלאם, שמנעו מן השלטונות להטיל עול כבד כלשהו על המוסלמים, מלבד הצדקה והזנאה. ממילא יובן שהד'מים נעשו מקור הכנסה עיקרי. השליטים העבאסיים בעיראק והפאטמים במצרים התמודדו עם בעיות גביית המסים באמצעות הוזירים, שהיו לכאורה מעין ראשי ממשלות, אבל עיקר תפקידם היה הגביה. רוב המידע שנשתמר במקורות על הוזירים, הן העבאסיים הן הפאטמיים, מתרכז סביב האופן שבו מילאו את משימתם העיקרית הזאת — הגדלת הכנסות אוצר המדינה על-ידי יעילות וכושר המצאה בתחום גביית המסים. לא בכדי נאמרו באחד ממכתבי הישיבה, שכבר הבאנו ממנו לעיל, הדברים הבאים על השלטונות המוסלמים: "בני קדר בירושלים ובארץ הצבי ... מטריחים הרבה והם חית קנה מתפרסים ברצי כסף כקבר פתוח גרונם" (עפ"י תהלים ס"ח לא, ה' י). רצי כסף הם קראו: רצא כסף (רצא בערבית: ריצוי, רמז ברור למסים ולשלמונים). כיוצא בזה כתב הקרא סלמון בן ירוחם (אמצע המאה העשירית): "מתרפס ברצי כסף כוונתו שהוא ישראל (השרוי) בין האומות האלה נרמס בריצוי הכסף, מביא מס גולגולת ומס מיוחד בכל עת. ויש אומרים: ברצי כסף רצוצים על-ידי כסף, מן (השורש) רצוץ, כלומר רצוצים על-ידי נטילת כספם"³². אכן, לא הרבה השתנה בתחום זה מימי התלונות המרות שבמקורות חז"ל הארץ-ישראליים בדבר הפסים והזימיות והארנוניות והגולגוליות (ירושלמי שביעית ה, לו ע"א ובמקומות נוספים) בימי רומי וביזנטיון.

כחה"י מאוסף פירקוביץ' ב (לעיל, הע' 10), 80, שורות 1–3; סלמון בן ירוחם, הפירוש לתהלים (פרקים מ"ב–ע"ב, מהדורת L. Marwick, Philadelphia 1956) לפסוק ס"ח לט (עמ' 96): מתרפס ברצי כסף יעני הוא ישראל אלדי הו בין האולי אלאמם מדאס ברצא אלפצה ידי אלגזיה ואלגרם פי כל וקת. וקאלו ברצי כסף ברץ אלפצה מן רצוץ יעני אלדי ירץ באכל' מאלה. וכמוהו התלונן, כשני דורות לפניו, גם דניאל אלקומסי, בדרשתו ליש' מ"ז (כה אמר ה' גאל ישראל קדושו לבזה נפש למתעב גוי לעבד משלים מלכים יראו וקמו): "הודיע כי הנבזה והמתעב גוי הוא עבד בגלות מרוב אהבת יוי אינו נוטה עמהם בדתם יען (=כלומר) להיות גם הוא שר ומושל כמותם כי אם עובד אותם והוא תחת ידיהם ונותן מס וגולגולת ומנדה וכלו והלך ומעבידים אותו בכל עבודה קשה ושם יוי לא שוכחים". ראה: א' מרמורשטין, "דרשות דניאל אלקומסי", ציון (המאסף), ג (תרפ"ט), עמ' 40.

وورد السلي الممد من الحصر المحيد ويدفعه ما

انواه سبعه متخرج اليهودي وطى اليهود الذنبه

بطریقہ و از فیہ مرید و ادب عجب مرید احمد الدہلی

من استقامت و صبر و عزم و اراده و انضباط و نظم

الحبيبة فكان هذا السبب الى طعمه فناومته

یہ سنانا و مطالبہ اللہ جل الاعلیٰ اوفیٰ

چرا اینها از من سر کرده و اله علیا و اله کل

נספח

קטע ממכתב-בקשה אל הח'ליפה בדבר המסים של יהודי טבריה*

260×180 מ"מ; גליון אמצעי מתוך שלשה (או יותר) שהיו מחוברים יחדיו; הצד העליון קרוע בצד שמאל; כנראה בערך משנת 1030. מן התוכן משתמע שזו בקשה שניה; היהודים מתלוננים שמבקשים להגדיל את המס המוטל עליהם, בניגוד למסורת. דוברם של היהודים הוא סַבָּאע בן פֶּרְג'. מאחר שפרג' הוא המקביל הערבי הקבוע לישועה, מותר לנו לשער שאינו אלא הלל החבר בן ישועה, אשר שמונה מכתבים מן הגניזה קשורים לאישיותו (או שנכתבו על-ידו). בעמוד א של הגליון כתב בזמן מאוחר יותר אפרים בן שמריה (ניכר על-פי כתב-היד) טיוטה של שטר אביזאריה.

- 1 وليصلنا الشكوي فما نفعنا معه]
- 2 وورد السجل المكرّم من الحضرة المجيدة يُذكر فيه ما
- 3 انهاء سباع بن فرج اليهودي من حال اليهود الذمة
- 4 بطبرية وان فيهم من يودّي عن جزيته خمسة درهم
- 5 برسم ثابت وفيهم من يودّي عشرة درهم وان فيهم من يدّعي
- 6 الخيرية فكان هذا السبب الى طمعه فينا وتقوية
- 7 يده في ظلمنا ومطالبتنا بالادل على الإحصاء باوفر جزية
- 8 وفي ايدينا براءات منذ سنين عدّة دالة على ما يودّي كل

* תודתי נתונה בזאת לספריית בית המדרש לרבנים, ניו יורק, ולמנהלה, פרופ' מ' שמלצר, על שהירשו לי לפרסם תעודה זו והעמידו לרשותי את תצלומה.

2-3 *السجلّ المكرّم والحضرة المجيدة* שייכים ללשון המשרדית של לשכות הח'ליפים הפאטימים; ראה גם כ"ב 18, f. 21, Bodl. MS Heb b 18, יחד עם TS Arabic Box 30, f. 278, ו, שורות 10, 17-18, שהדפיס London 1969, p. 47 בשורה 8 של התעודה שהדפיס שם. השימוש בפועל *سبع* בבנין ד אף הוא שיין לשיגרה זו; השווה אצל הנ"ל: 179, p. (1962), *Oriens*, xv, "Three Petitions of the Fātimid Period", שורה 8 של התעודה, ושם בעמ' 182, שורה 6 של התעודה; *فرج* יכול להיות גם *فرح*.

7 על אדל, לשון התמקחות קשה, השווה, *Dict. arabe-français*, A. de Biberstein Kazimirski, Paris 1860, I, p. 19

תרגום

- 1 ... יצרף־נא לנו, אס־כן, את התלונה, אבל לא היתה לנו תועלת ממנו...
- 2 והגיעה הפקודה הנעלה מאת הדרתו האצילה ובה מוזכרת
- 3 הבקשה שהפנה סבאע אבן פרג' היהודי בדבר מצב היהודים בני החסות
- 4 בטבריה וכי יש ביניהם מי שמשלם ג'זיה חמשה דרהמים
- 5 על־פי מסורת קבועה ומהם מי שמשלם עשרה דרהמים ומהם מי שטוען שהוא
- 6 מן הַת־יָבְרִים. זאת היתה, אפוא, הסיבה שהוא התנכל לנו ונהג בחוזק
- 7 יד ועשק אותנו ותבע מאתנו שנתמקח עם העשירים (שישלמו; או שנתמקח כדי
- שיתפְקְדוּ לתשלום) סכומי ג'זיה גדולים ביותר.
- 8 והלא בידינו קבלות זה מספר שנים המעידות על [הסכום] שמשלם כל [אחד]...